

СПРАВЕДЛИВІСТЬ У СМИСЛОЖИТТЄВОМУ ВИМІРІ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглядається проблема виховання справедливості як смисложиттєвої цінності у вихованні учнів основної та старшої школи. Розкривається сутність справедливості як смисложиттєвої цінності зростаючої особистості та необхідної умови виховання у науковій теорії і практиці в різних суспільних формаціях. Схарактеризовано основні типи проявів несправедливості щодо дітей та труднощі виховання справедливості як смисложиттєвої цінності в учнів основної та старшої школи. Встановлено взаємозв'язок справедливості з обов'язком і відповідальністю

Ключові слова: смисложиттєві цінності, учні основної і старшої школи, справедливість, обов'язок, відповідальність.

В статье рассматривается проблема воспитания справедливости как смысловозначимой ценности в воспитании учащихся основной и старшей школы. Раскрывается сущность справедливости как смысловозначимой ценности растущей личности и необходимого условия воспитания в научной теории и практике в различных общественных формациях. Характеризуются основные типы несправедливости в отношении детей и трудности воспитания справедливости как смысловозначимой ценности в учащихся основной и старшей школы. Установлена взаимосвязь справедливости с долгом и ответственностью.

Ключевые слова: смысловозначимые ценности, учащиеся основной и старшей школы, справедливость, долг, ответственность.

The problem of education justice as a value the meaning of life in educating students and high school principal. The essence of justice as a value the meaning of life increasing values of the individual as a necessary condition of education in scientific theory and practice in different social formations. Author determined main types of injustices against children and education difficulties justice as a value the meaning of life in students of middle and senior school. The relation of justice and responsibility

Key words: a value the meaning of life, students and high school principal, justice, duty, responsibility

Справедливість поряд із гідністю та свободою є найбільш проблемною смисложиттєвою цінністю, що є основною умовою і базовим принципом побудови суспільства, людських стосунків. Справедливість, яка бере свій початок у спільній діяльності та взаємодії людей, базується на моралі того чи іншого суспільства, ставленні до людини, визнанні її прав і потреб. Уявлення про справедливість як смисложит-

тєву цінність є результатом розвитку суспільства та його демократизації, осмислення людиною власного буття і свого місця в ньому, здатності порівнювати минуле й теперішнє, співвідносити потреби, інтереси та прагнення, відстоювати свої права.

Якщо у давньогрецькій мові справедливість («діке») трактувалась як «правильний», «належний», то в латині («юстиція») – означала ще й «правосуддя».

Античні уявлення про справедливість найбільш чітко окреслені у «Нікомаховій етиці», «Політиці» Аристотеля та «Державі» й «Горгії» Платона, де виховання дитини здійснюється не лише під впливом зовнішніх чинників, але й внутрішнього розвитку, а помилки і життєві невдачі пояснюються хибним мисленням і неправильними уявленнями. Так, Аристотель виокремлював зрівняльну (розподіл винагород, благ без урахування походження, заслуг) і розподільну справедливість (розподіл винагород і благ з урахуванням походження, статусу тощо). Із точки зору Платона, краще переносити несправедливість, аніж створювати її для інших [8, с.287].

Антична філософія мала значний вплив на українську науку. Розглядаючи справедливість через призму етики, С. Кулябка (1704-1761 рр.) вважав, що вона спрямовує людину до морального добра і знайшла своє відображення у правах і законах. «Право тут береться нами, по-перше, як те, що справедливе і належне іншому; по-друге, як закон, який диктує, що слід і що не слід робити. Закон же береться властиво, як якийсь певне та справедливе установче правило, котре однаково рівне для добра республіки і окремих особистостей» [5, с.273]. Зважаючи на це, філософ визначає право для всіх, право іншого, право природне і довільне, божественне і людське, а також церковне і світське, в той час як закони є стверджувальними (утверджують добро) та заперечувальними (усувають зло). На думку філософа, справедливість передбачає рівність по відношенню один до одного.

Погляди С. Кулябки набули розвою у філософській і педагогічній спадщині Г. Сковороди, який вважав, що людина вирізняється з-поміж інших живих істот своєю здатністю до справедливості й милосердя.

Визначаючи людину як моральну істоту, П. Юркевич у роботі «Мир з ближніми як умова християнського співжиття» вважає, що вона у своєму житті має орієнтуватися на справедливість, яка «вважає її, де і коли її бажання незаконні, де і коли вони суперечать благу її ближнього й благу загальному. У справедливості та любові полягають найміцніші умови для встановлення миру між людьми, для засад дружби і братерства між ними» [15, с.94]. Саме

тому високою є роль моральних вихователів, які б спрямовували молодь до найважливіших цінностей, утверджували гідність, взаємну повагу. У розумінні П. Юркевича, потреби людини розмаїті, багатоскладні, а призначення – досить важливе: «Вона дивиться вперед, заглядає у майбутнє, розраховує наперед наслідки своїх вчинків і тому може у всякому разі обирати шлях кращий, згідний із благом загальним, або з благом багатьох: їй нема потреби обирати перший напрям, який тільки уявляється їй за випадкових обставин; така відсутність вибору й оцінки і тупий послух перед силою обставин суперечили б її кмітливому, світлому і розумному духові» [15, с.95].

Справедливість для К. Ушинського є «моральним капіталом», що, з одного боку, є основою громадянського життя, важливим критерієм самооцінки, а з іншого – звітом педагога в тому, яким має бути його ставлення до дитини, її почуттів та вчинків. «Справедливістю не вичерпується вся сфера морального, справедливості тільки вимагає, щоб ми не порушували права інших, ніби це право було наше власне; але моральність вимагає, щоб ми в кожному даному становищі діяльно прагнули виконати те, що вважаємо за краще взагалі, а не тільки щодо наших особистих інтересів або нашого особистого почування до тих, кого ми любимо» [13, с.469]. Шляхом до справедливості, з огляду ідей К. Ушинського, є подолання поганих схильностей і формування в собі правил, умінь і навичок на основі усвідомлення необхідності добра.

Досліджуючи справедливість, Т. Скенлон виокремлює соціальний чинник як провідний щодо його значущості для особистості, що фіксується у моральних та законодавчих кодексах. Автор висуває гіпотезу, згідно з якою головним мотивом діяльності людини є бажання створити такі умови життєдіяльності, які не можна було б розважливо скасувати тими, хто володіє моральними мотивами. Т. Скенлон переконаний, що мотивом має слугувати бажання виправдати свої дії перед іншими членами суспільства, з тим, щоб запобігти неприйняттю чи засудженню своїх дій.

Розуміння Т. Скенлоном справедливості як смисложиттєвої цінності стало основою концепції справедливості як неупередженості Б. Беррі (1936-2009 рр.), що знайшла своє відображення у працях «Теорія справедливості» (1989 р.), «Справедливість як неупередженість» (1995 р.), об'єднаних у «Трактат про соціальну справедливість», в якому акцент робиться на взаємній вигоді (mutual advantage), взаємодії та взаємності (reciprocity). Характеризуючи справедливість як взаємну вигоду, Б. Беррі підтримує Гоббса та його теорію суспільного договору як спосіб зняття напруги і конфліктів, встановлення правил поведінки за допомогою законів, що їх регулюють, а також законів моралі, які є невід'ємною частиною будь-якого суспільства, що дозволяє автору стверджувати про позитивну мораль, яка гарантує захист особистості від негативних наслідків техногенних дій окремих індивідів [16, с.34-35]. Водночас концепція не позбавлена недоліків, якими є нечесність індивідів, експлуатація інших, обмеження їхньої свободи, прав тощо. Концепція взаємодії або взаємності є гібридною, що поєднує в собі взаємну вигоду як критерій і мотив прийняття загальноприйнятих правил. Стрижнем концепції є впевнена

гра (assurance game) як ситуація, в якій опинилися самодостатні індивіди, мотивом поведінки яких є чесність як визначальний чинник неупередженості. Смисложиттєвої значущості справедливості набуває через концепт блага, якому протистоїть шкода. Б. Беррі пропонує позитивний принцип шкоди (positive harm principle), що ґрунтується на забороні тих дій, які можуть завдати шкоди іншим. Ще одним важливим структурним компонентом справедливості є спонукання до злагоди (the agreement motive), зумовлене «бажанням жити у суспільстві, де всі його члени вільно приймають правила справедливості і головні інститути» [16, с.164].

Теорію справедливості Б. Беррі підтримував А. Гіббард, давши власну оцінку його концепції у роботі «Wise Choices, Apt Feelings» як формі чесності. Розмірковуючи над значущістю справедливості як смисложиттєвої цінності, А. Гіббард намагається відповісти на запитання, які характеризують будь-яку концепцію справедливості:

- Які мотиви спонукують людину поводитися справедливо?

- Яким повинен бути критерій вибору справедливих правил?

- Яким чином мотиви і критерії можуть ґрунтуватися на принципі чесності? [16, с.46-49].

Філософ погоджується з тим, що запорукою справедливості може бути взаємна вигода як умова злагоди, а кожна особистість повинна вміти відстоювати справедливість, оскільки жодне суспільство не може бути однорідним.

Його думки певною мірою співпадають з ідеями ревізійсько-ліберальної концепції справедливості як балансу свободи і рівності Дж. Ролза. Учений розуміє справедливість як чесність і звертає увагу на заздрість як антипод справедливості, вважаючи, що вона є ознакою слабкості та відсутності почуття гідності у людини, яка у гонитві за чимось бажаним готова використати честь і совість як розмінну монету. «Головним психологічним джерелом схильності до заздрості є відсутність впевненості у нашій власній значущості разом із почуттям безсилля» [9, с. 464]. Хоча заздрість допомагає людині змінити стан речей, однак, на відміну від справедливості, вона не здатна змінити несправедливу ситуацію, а лише витіснити об'єкта заздрості. Критикуючи утилітаристський підхід у розумінні справедливості, Дж. Ролз виокремлює два провідних принципи справедливості: рівні права людей щодо основних свобод; відмінності між людьми не повинні бути причиною утисків почуття власної гідності [9, с.66-71]. Також, розглядаючи справедливість як рівність можливостей і результатів, учений бере під сумнів їх ефективність, вважаючи, що це суттєво обмежує творчу самореалізацію особистості та її прагнення до смисложиттєвих цінностей.

Серед міркувань російських учених цікавою видається позиція О. Торосян, яка відзначає динамізм і певну відносність справедливості, оскільки її рівень часто залежить від правових, моральних, економічних чинників. Звертаючи увагу на ідеал справедливості, вона робить правильний висновок стосовно того, що він може бути ефективним лише у гуманістичному контексті, котрий передбачає ставлення до людини як найвищої цінності, повагу її гідності. З її точки зору, новий гуманізм має бути, перш за все, етичним гуманізмом. О. Торосян пере-

конана, що існує реальна можливість упровадження гуманізму на основі взаємозв'язку справедливості і свободи. «В современном глобализирующемся мире справедливость выступает как императив и идеал общественного устройства, отражающий объективные необходимости социальной жизни людей в форме основного морального и общесоциологического закона гармонизации интересов личности и общества» [11, с.26].

Моральний аспект справедливості як цінності досліджувала О. Золотухіна-Аболіна, що дозволило їй розглядати це поняття як критерій людських стосунків, мірило, на основі якого співставляються, зважуються, урівноважуються заслуги і проступки людини. На її думку, справедливість вимагає об'єктивності, неупередженості, безкорисливості й правдивості. До негативних проявів справедливості належать суворість і безжальність. Дослідниця характеризує справедливість, протиставляючи їй несправедливість. Реакцією на несправедливість є обурення, здатне спровокувати бунт, революцію. «Справедливость – ведущий лозунг всех революций, ради ее достижения жертвуют собственным благополучием, личным счастьем, развитием способностей и даже самой жизнью» [4, с. 310]. Зокрема, О. Золотухіна-Аболіна застерігає від підміни понять «справедливість для всіх» «справедливістю для себе»: «К сожалению, многие боевитые политические лидеры, говорящие о справедливости от лица народа, как только приходят к власти, начинают понимать справедливость именно таким образом, да к тому же не всегда отдают себе в этом отчет. Они предпочитают «заблуждаться», сохраняя иллюзию о себе как о радателях общего блага» [4, с.310]. Учена вважає, що найкращою характеристикою справедливості є чесність, тоді як недбалість, хитрість, лицемірство, наклепи є завадою до її досягнення.

У дітей підліткового і раннього юнацького віку потреба у справедливості може виявлятися у заздрості, що приховує в собі небезпеку для морального здоров'я дітей. Заздрість з'являється на порівнянні своїх досягнень із досягненнями однолітків, молодших чи старших братів і сестер. «Заздрісник інтерпретує чужий успіх як власну поразку, а не як вигреш цілого, частиною якого він є», – зазначає К. Муздибаєв [6, с.88]. Філософ також намагається довести, що доктрини егалітаризму та демократії є наслідком саме заздрості.

Український етик А. Некрасов визначає справедливість як «прагнення до індивідуального чи групового блага. Прагнення до вищого чи суспільного блага називається соціальною справедливістю» [7, с.237]. Дослідник виокремлює такі види справедливості, як:

- рівноваги стосунків між суб'єктами діяльності, що може виявлятися у вибаченнях, відшкодуванні збитків тощо;
- еквіваленту людських дій як оплати послуги, роботи, заслуг, досягнень;
- гуманізму в стосунках працездатних і непрацездатних (дітей, інвалідів, пенсіонерів);
- превентивної справедливості, що полягає у попередженні зла;
- організаційної справедливості як розподілу трудових ролей колективу;
- процедурної справедливості, що полягає у виробленні способів забезпечення різних видів

справедливості.

За М. Тофтулом, справедливістю є «порядок співжиття людей, який відповідає гуманістичним уявленням про природу і сутність людини та її невід'ємні права, про гармонійне узгодження потреб та інтересів особистості, суспільства й людства» [12, с.53], що визначає відповідність між роллю індивіда у житті суспільства і його становищем, правами й обов'язками, діяльністю і винагородою, заслугами та визнанням, злочином і покаранням. На думку вченого, «проблема справедливості в її моральному смислі виникає тоді, коли індивід замислюється, чи повинен він дотримуватися вимог моралі в умовах, коли інші люди часто нехтують ними, і наскільки це справедливо» [12, с.53]. У цьому сенсі справедливість протистоїть свавіллю, моральній кривді, зазіханням на духовні й моральні цінності. Філософ звертає увагу на той факт, що в умовах свавільного використання заохочення і покарання, справедливо-сті не має місця. Несправедливістю також є зрада.

Опираючись на свій педагогічний досвід, В. Сухомлинський підсумовує, що справедливість є основою довіри дитини до педагога, звертаючи увагу на те, що «немає якоїсь абстрактної справедливості – поза індивідуальністю, поза особистими інтересами, пристрастями і поривами. Щоб бути справедливим, треба до тонкощів знати духовний світ кожної дитини» [10, с.179].

На загострене почуття справедливості у дітей звертає увагу О. Вишневський, вважаючи її найважливішою проблемою виховання через певні маніпулювання цією смисложиттєвою цінністю та аналізуючи справедливість як аксіому духовності, що характеризує людяне в людині.

Із точки зору І. Беха, справедливість у вихованні нерозривно пов'язана з любов'ю до дитини та відсутністю формалізму. Справедливість є найважливішою характеристикою вихователя, найважливішим критерієм професійної готовності, складовою людських взаємин, якої прагнуть усі. «Якщо справедливість порушено і відновити її ми не в змозі, то усвідомлення цього гнітить нас як усвідомлення безправ'я, порушує наш внутрішній світ і нерідко штовхає на дії, яким не повинно бути місця в міжособистісних стосунках» [1, с. 59]. Несправедливість учителя по відношенню до дитини викликає почуття ображеного самолюбства і стає причиною неслухняності, зухвалості, ускладнення стосунків, з яких важко вийти з гідністю. Чинниками несправедливого ставлення до дітей є: самовпевненість педагога, шаблони стосовно намірів і способів дій дитини, корисливі інтереси, невміння правильно оцінити внутрішній стан дитини.

Ж. Власюк розглядає справедливість як соціально-моральну категорію, «важливий регулятор ціннісно-змістових ідей та уявлень особистості, її міжособистісних взаємин» [2, с.13], акцентуючи увагу на її зв'язку із суспільною мораллю, місцем людини в суспільстві, визнанням її прав і свобод, захистом її особистісної гідності, та робить спробу охарактеризувати типи несправедливості, з якими учні стикаються під час навчання у школі: елементарно свідомо несправедливість (мстива, корислива, почуттєво-глузувальна, підозрювальна, докорювальна, почуттєво-пригнічувальна); самостверджувальна; гіперпохвальна; некомпетентна; конформістська, емоційно-ситуативна; емоційно-не-

усвідомлена (образа, розпач). Педагог вважає, що зарадити цій проблемі можна, залучаючи батьків до активної співпраці зі школою та використовуючи метод створення проблемних ситуацій з їх аналізом, зіставленням з іншими еталонами справедливої поведінки, проєктувальних та арт-терапевтичних методик тощо.

На думку сучасних педагогів О. Крутенко, С. Палієвої, К. Федорової, С. Швайцер, виховання справедливості як смислотворчої цінності ґрунтується виключно на гуманістичній моралі, яка є гарантом забезпечення прав і свобод людини, а також відрізняється від інших видів моралі тим, що члени громадянського суспільства «через свої організації вміють законним цивілізованим способом відстоювати свої інтереси і свободи, не порушуючи миру і злагодності в суспільстві і тим самим зміцнюючи засади демократичної правової держави» [3, с.69]. Такий підхід у вихованні справедливості здатен забезпечити баланс особистісного і громадянського блага, гармонізуючи процес людської взаємодії та утверджуючи самоцінність людської особистості. Лише у такому контексті справедливість відображатиме гуманістичну перспективу розвитку суспільства та визначатиме критерії оцінки цілей, мети життя, смислотворчих цінностей та засобів їх досягнення.

У своїй роботі з дітьми підліткового та юнацького віку Г. Чепмен опирався на їх досвід, особливо на те, яким чином позначається пережите дітьми насильство, покарання, звинувачення на їхньому прагненні до справедливості. Дослідник зробив висновок, що це може призвести до різного роду девіацій. «Сказані з пересердя слова і фізичне насильство з боку батьків ніколи не призводять до позитивного результату» [14, с.161]. Однак цього можна уникнути, якщо батьки підтримуватимуть дітей, змінять стиль спілкування, відмовляться від маніпуляцій, уникатимуть гніву, будуть здатні визнати свої помилки. Проте найважливішим чинником є любов до дитини як умова її розвитку, що підтверджує взаємообумовленість і взаємозв'язок смислотворчих цінностей.

Справедливість в учнів основної і старшої школи виявляється також в обов'язках і відповідальності. Обов'язки при цьому є добровільними моральними зобов'язаннями на основі узгодження особистісного і громадського інтересу та власного волевиявлення. Обов'язки школярів мають об'єктивні (моральні вимоги, моральні правила, закони) та суб'єктивні характеристики (особистісні зацікавлення, схильності, бажання, мотиви). Вони можуть змінюватись у різних сферах їхньої життєдіяльності (вдома, класі, школі, серед друзів, товаришів тощо), в той час як відповідальність передбачає усвідомлення необхідності взяття на себе певних обов'язків та їх виконання в міру своїх сил та можливостей.

Таким чином, виховання справедливості як смислотворчої цінності спрямоване на якісні зміни у моральній сфері школярів основної і старшої школи, що допоможе їм бути активними суб'єктами життя, гідно долати труднощі, орієнтуватися на моральні зразки та ідеали, захищати як власні, так і чужі права, протистояти проявам аморальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бех І. Д. Виховання особистості : підручник / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2008. – 848 с.
2. Власюк Ж. І. Виховання почуття справедливості у молодших школярів у позаурочній діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Ж. І. Власюк. – Київ, 2015. – 19 с.
3. Федорова К. С. Загальнолюдські цінності. Соціальна справедливість / К. С. Федорова, Н. П. Куриченко, С. І. Палієва, С. І. Швайцер та ін. ; укл. О. В. Крутенко. – Черкаси : ЧОПОПП, 2007. – 80 с.
4. Золотухина-Аболина Е. В. Современная этика : учебное пособие для студентов вузов / Е. В. Золотухина-Аболина. – Москва=Ростов-на-Дону : ИКЦ «МарТ», 2005. – 416 с. – (Серия «Учебный курс»).
5. Кулябка С. Этика / С. Кулябка // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII вв. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 271-296.
6. Муздыбаев К. Психология зависти / К. Муздыбаев // Практическая психология. – 1998. – №1. – С. 86-95.
7. Некрасов А. И. Этика : учебное пособие / А. И. Некрасов. – Х. : ООО «Одиссей», 2003. – 400 с.
8. Платон Г. Сочинения : в 3 т. / Г. Платон. – М., 1968. – Т.1.
9. Ролз Дж. Теория справедливости / Дж. Ролз. – Новосибирск : Новосибирский университет, 1995. – 536 с.
10. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. Т. 3. Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина / В. О. Сухомлинський. – К. : Радянська школа, 1977. – 670 с.
11. Торосян О. А. Идеал справедливости в социально-гуманистическом измерении : дисс. ... канд. философ. наук : 09.00.11 «Социальная философия» / Торосян Ольга Азотовна. – Иваново, 2014. – 147 с.
12. Тофтул М. Г. Етика : навчальний посібник / М. Г. Тофтул. – К. : Академія, 2005. – 416 с. – (Альма-матер).
13. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори : у 2 т. Т. 1. Теоретичні проблеми педагогіки / К. Д. Ушинський ; за заг. ред. В. Столетова ; упор. Е. Д. Днепров ; ред. О. І. Піскунов. – К. : Радянська школа, 1983. – 488 с.
14. Чепмен Г. П'ять мов любові у підлітків / Г. Чепмен ; пер. з англ. А. Маслюх. – Львів : Свічадо, 2007. – 312 с.
15. Юркевич П. Мир з ближніми як умова християнського співжиття / П. Юркевич // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – №10. – С. 94-97.
16. Barry B. A treatise on social justice. Volume 1: Justice as Impartiality / B. Barry. – Oxford : Clarendon Press, 1995. – 299 p.

Дата надходження до редакції: 29.04.2015 р.